

GILÁNYI GABRIELLA

Újhelyi processzionále?

Az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 794 jelzetű
forrásának azonosítása

Bevezetés

A magyarországi gregorián forráskutatás korábbi eredményei nyomán megalapozottnak tűnik az állítás, mely szerint az évtizedek során összegyűlt forrásanyag jelentékeny mennyiségben és szakmai minőségben feldolgozott repertóriumának további – finomhangolású – részvizsgálata már aligha módosíthatja az első alapvetéseket. Annak az esélye, hogy egy közismert, hiánytalanul fennmaradt, az őrzőhelyen könnyen hozzáférhető, sőt a szakirodalomban korábban regisztrált (tehát többek által kézben tartott) és a származási helyre utaló ragadványnéven emlegetett gregorián forrás újbóli áttekintése megváltoztathatja mindazt, amit a forrásról a hazai gregoriánkutatás addig gondolt, nyilvánvalóan csekély. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött 1644-es dátumozású pálos rendi processzionále (jelzete: Oct. Lat. 794¹) – a hétköznapi műhelymunka során újhelyi pálos processzionáleként emlegetett kottás kézirat – azonban cáfolja mindezt: azon ritka kivétel, melynek megítélése alapvető újragondolást igényel a legújabb kutatások fényében.

A processzionále önmeghatározása nem egyértelmű. A címlap hiányzik, s a könyv elején kurzív kézírású possessor-bejegyzés utal a használat helyére és a használó közösségre (*1. tábla*): az első fólió rectóján olvasható tintás felirat a (sátoralja)-újhelyi pálos konventet tünteti fel tulajdonosként² – e minden előzetes gyanakvást eloszlatóan hitelesnek tűnő korabeli bejegyzés a későbbi névválasztás alapja. A kötetről ugyanakkor gyanúsán kevés érdemi információ található a hazai gregoriánkutatás eddig összegyűjtött ismeretanyagában. Ennek okait legfőképp a possessor-bejegyzés mellett feltüntetett 1644-es dátumban találjuk meg.³ A processzionále

¹ RISM-jelzet: H-Bn Cod. lat. 794.

² Kék tintával, magyar nyelven olvasható bejegyzés: *1644. év / Újhelyi pálos kolostor, hiányos*, illetve latinul, fekete tintával: *Conventus Ujhelyensis O.S.P.P.E.* Lásd a térképet a *Függelékben*.

³ A forrásban látható explicit (f. 110v) megerősíti ezt a dátumot.

1. tábla

talán a kiállítás és tartalom vizsgálata után is bizonyosan fenntartható késői évszám miatt szorulhatott ki a középkori magyar gregorián forráskatalógusokból, bibliográfiákból és összegző munkákból.⁴ Minthogy ezek többnyire a szigorúan középkori, azaz az 1526 előtti liturgikus zenei emlékek listázására és feldolgozására vállalkoztak, a kötetet nem fogadták be a tudományos érdeklődés fősodrában helyet foglaló nevezetesebb magyar források közé.

⁴ Nem közli Radó Polycarp katalógusa, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), illetve Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára munkája, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I–III* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtára, 1988, 1993, 1994). Nem használja fel sem a CAO–ECE, sem a GRADUALIA projekt (<http://earlymusic.zti.hu/cao-ece/cao-ece.html>, <http://earlymusic.zti.hu/gradualia/gradualia.html>). A forrást nem említi Stoll Béla jegyzéke sem, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1542–1840* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

A processzionálét korábban Szendrei Janka regisztrálta.⁵ Katalógusában C 107-es jegyzékszám alatt a következő alapadatok szerepelnek:

„ÚJHELYI PÁLOS PROCESSIONALE – 1644 – OSzK Oct.Lat.794 – 143 fol – processzió-énekek, tonárius, temetés, válogatott vesperás-antifonák és himnuszok, Te Deum, invitatoriumok, lamentáció, szuffrágiumok, szlovák nyelvű passió – magyar notáció – magyarországi, az újhelyi pálosok számára.”

A tömör adatolás mellett Szendrei a katalógust bevezető nagy ívű forrástörténeti összefoglalásában⁶ is csak futólag említi a processzionálét mint jelentős tudományos értékű emléket a magyar gregoriánus retrospektív forrásai között.⁷ Hasonló példaként találjuk meg a forrást a *Magyarország zenetörténete I.* kötetében, a pálos magyar notáció retrospektív emlékeinek sorában.⁸ A kötet részletes bemutatására ezekben a munkákban sem kerül sor, és alaposabb analizésére később sem vállalkoztak a kutatók.

A tudományos feldolgozás eddigi késlekedése sajnálatos, hiszen már az első áttekintés is bizonyossá teszi: hiánypótló énekyűjteményről van szó. A magyar alapítású pálos rend anyagában ugyanis nem maradt fenn középkori kottás processzionále, hasonlóképp graduále sem, így bármely tartalmilag idevágó emlék vizsgálataival új terület nyílik meg az egyetemes pálos liturgia kutatása előtt. Tapasztalataink szerint nincs ez másként még abban a speciális esetben sem, ha a forrásban közölt tartalom *per se* nem középkori, hanem – mint itt – a tridenti zsinat reformja utáni liturgikus zenei állapotokat tükrözi.

Az elmúlt években számos tanulmányban foglalkoztunk a késői (zsinat utáni) pálos zenei hagyomány rekonstrukciójával, a retrospektív repertoár, dallamstílus és notáció sajátos jegyeinek elemzésével.⁹ E vizsgálatok mind azt támasztották alá, hogy a magyarországi pálos rend a tridenti zsinat utáni legtradicionálisabb egyházi közösségek közé tartozott Európában. A liturgikus reformok 1600-as bevezetése után ebben a rendben nem a középkori zenei hagyomány feladását jelentette, mint

⁵ Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 1981), 70.

⁶ Szendrei, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 11–58.

⁷ „Jelentős [...] az OSZK anyaga, melybe a sok tekintetben hiánypótló XVII. századi Újhelyi Processionálnék is tartozik (C 107. sz.)” Lásd Szendrei, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 50.

⁸ „Retrospektív források a 16–17. századból”, in *Magyarország zenetörténete I. Középkor*, szerk. Rajeczky Benjamin (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 44, 182. jegyzet.

⁹ Lásd Gilányi Gabriella, „Zenei archaizmusok és neologizmusok a 18. századi pálos zsolozsmában”, in *Zenetudományi Dolgozatok 2009*, ed. Kiss Gábor (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 2010), 69–96; Uő., „Retrospective or not? Pauline Introits in the 18th century Hungary”, in *Der Paulinerorden: Geschichte, Geist, Kultur*, ed. Sarbak Gábor (Budapest: Szent István Társulat, 2010), 503–510; „Horvát variáns, magyar variáns? 18. századi pálos dallamaink új források fényében”, in *Hagyomány és megújulás a liturgiában*, szerk. Kovács Andrea (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke, Magyar Egyházzenei Társaság, 2012), 159–170; Uő., „A hiányzó láncszem? Egy 1687-es pálos antifonále Crikvenicából”, *Magyar Zene* 52 (2014/1), 5–15.

általában a magyar egyházban. A régi dallamokat az új római rítusra adaptálva egy sajátos liturgikus kompozíció jött létre, mely a mindennapi gyakorlatban a rend feloszlatásáig érvényben maradt. A pálosok korán, mintegy 30 évvel a magyarországi egyházi reform (tudniillik 1629–1630, a tridenti rítus bevezetése) előtt tértek át az új liturgiára.¹⁰ Ez az előny módot adott a gondos és gyakorlatias átalakításra, mellyel a rend azonnali megoldást kínált a liturgikus ének kínzó problémájára. Jóllehet a liturgia és a zene gyakorlatilag az ősi időktől fogva egyenrangúan fonódott össze, Róma a 17. századi liturgikus reform során a dallamokról központilag nem rendelkezett, s nem határozta meg, hogy az új liturgikus rendben alaposan átszabott és lerövidített szövegekhez milyen dallam kapcsolódjon a mindennapi egyházzenei praxisban. A pálos rend igen kreatívan úgy töltötte be az új liturgia zenei interpretációjában tapasztalható hiátust, hogy az új rítus szövegeit, ahol tudta, saját régi dallamaihoz rendelte hozzá.¹¹ A késői források dallamanyagában ennél fogva egy sajátosan archaikus liturgikus zenei stílus tanulmányozható, mely közvetlenül utal a középkori pálos dallamokra, még akkor is, ha időben előre haladva a forrásokban közölt tartalom egyre távolabb kerül a középkori magyar (pálos) gregorián dallamok zenei stílusideáljától.

Az 1600 utáni retrospektív pálos liturgikus zene vizsgálata különösen informatív lehet a misén és zsoltosmán kívül eső, periférikusabb jellegű liturgikus szertartások esetében, melyeket kevésbé szabályoztak (és szabályozhattak) központilag, és amelyekről az évszázadok alatt meggyökeresedett (bár kétségtelenül legérdekesebb) lokális jelentőségű elemek nehezebben fejthetők le. Nagy valószínűséggel a liturgia ide tartozó – vagyis lokális jelentőségű – szertartásait kevésbé alakították át a tridenti zsinatot követően, ezáltal azok archaikusabb állapotban maradtak fenn, és tisztábban őriztek középkori elemeket. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a körmeneteket, melyek a pálos rend liturgikus hagyományának kontextusában – középkori források híján – mindeddig felderítetlenek maradtak.¹²

Egy váratlan adat felbukkanása gyakran változtathat a vizsgálat eredeti látószögén, módszerein, s ennek következtében az előre megfogalmazott kérdések és a kutatás eredeti céljai hátrébb kerülnek a fontossági sorrendben. A pálos processzionále vizsgálatának folyamatában is ez történt: a kötet külső és belső jegyeinek leírása, a tridenti zsinat utáni pálos körmeneti verzió rekonstrukciója távolabbi céllá vált akkor, amikor – a forrásleírás folyamatában – komoly kétségek merültek

¹⁰ Lásd Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története II* (Budapest: Pálos kolostor kiadása, 1940), 201; Szendrei Janka, „Latin nyelvű gregorián ének”, in *Magyarország zenei története II. 1541–1686*, szerk. Bárdos Kornél (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 158; Uő., „Der Ritus Tridentinus und die Paulinische Tradition im Ungarn des 17. Jahrhunderts: Kompromiß, Kontrafaktur, Modifikation” in *Cantus Planus*, ed. Dobszay László (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2003), 330.

¹¹ Ezzel szemben a magyar egyház egyszólamú liturgikus zenei gyakorlatában a nagy, nyomtatott (többnyire velencei) kiadásokban közreadott, „nem hivatalos” *cantus romanus*-verziók terjedtek el.

¹² Más liturgikus szertartásokhoz hasonlóan ezek háttérben is a középkori esztergomi hagyomány mutatható ki.

fel a processzionále eredetével kapcsolatban. Ezek a kételyek a vizsgálati szempontok számának gyarapodásával megerősödtek, s így az analízist új irányba fordították. Egyetlen fontos kérdésre kellett összpontosítani: vajon tényleg az észak-magyarországi Újhellyel hozható-e a legszorosabb összefüggésbe a forrás, s ha ez a proveniencia biztonsággal cáfolható, lehetséges-e a valódi származási hely meghatározása a könyvből szerezhető adatok alapján?

A tanulmány a továbbiakban olyan egyedi jellegzetességeket és a forrás kodikológiai, egyháztörténeti és zenei analízisének folyamatában tetten érhető bizonyítékokat mérlegel, melyek a könyv történetét – a nevében szereplő közmegegyezéses „újhelyi” jelzővel egyetemben – új megvilágításba helyezik.

A kiállítás és a hangjelzés

A 143 fólióból álló papíralapú processzionále a 17. századi magyar liturgikus könyvkészítés szerény lehetőségeit tükröző, visszafogott megjelenésű és kidolgozású, apró méretű liturgikus zenei forrás. A középkori magánhasználatra szánt zsebkönyvekhez hasonlatos, amelyeket egy kézben is kényelmesen lehetett tartani és lapozni. Ennek ellenére kicsi a valószínűsége, hogy a kötet ne a teljes közösséghez, hanem egyetlen újhelyi szerzeteshez tartozott volna: a 17. század közepe a könyvkultúra mélypontja Magyarországon, emiatt nem volt ritka, hogy szerény, használati típusú liturgikus könyvek tartották fent és mentették át a tradíciót.¹³

A könyv oldalanként hét szokatlanul rövid kottasort tartalmaz. Kis méreteihez képest aprólékos, gondosan elkészített munka, s ez a gondosság a tartalom megjelenítésére általában is érvényes: hagyományos módon több színt, piros, fekete és zöld tintát használ benne a scriptor. A zöld elsősorban a figurális-ornamentális elemek kiemelésére,¹⁴ illetve a jelentősebb ünnepfeliratok lejegyzésére szolgált. A kisebb rangú feliratokat és rubrikákat piros szövegezéssel olvashatjuk, de jórészt pirossal (és feketével) jelennek meg a tételkezdő nagybetűk is, melyek díszítettsége igen csekély. A szöveg- és a kottaírás nem professzionális kivitelezésű – feltehetőleg egy zeneileg képzett pálos szerzetes munkája. Ez nem szokatlan a középkori könyvkultúra leáldozását követő időszakban, amikor a kottás könyveket már nem hivatásos notátor (és a mögötte működő professzionális műhely) készítette, hanem általában a karvezető másolta a kolostor liturgikus zenei szükségleteinek megfelelően.

¹³ Mindazonáltal nem zárhatjuk ki a privát tulajdont sem. Emellett szólhat a könyv végén található lista, mely pálos szerzetesek neveit tartalmazza elmosódott, ceruzás kézírással. Az is elképzelhető, hogy itt nem a tulajdonosok, hanem a (kötetért felelős) karvezetők nevei szerepelnek.

¹⁴ A rajzos ábrák a következő típusúak: fej-ábrázolás indákkal és levelekkel körbefuttatva (f. 1r), levelekkel körbefont virágmotívum a könyv egyik egységének lezárásához (a processziók közlése után, a passionále előtt, f. 88r), pálmadiszítés a processzionále végén (f. 110v), nagyméretű virágos-indás tollrajz a Máté-passió végén (f. 136r). Az indexet követően virágcsokor-ábrázolás.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Proc. (1644)	PAUL-8 saec. 15/16	Újh. grad. 1623	Crikv. ant. 1688	Újh. kyr. 1763	Lepog- proc. 1753	Lepog- ant. saec. 18	Olimjei ant. saec. 18	Grad. (horv.) 1786	Csákt. vesp. 1769	Grad., Pest 1746
punctum										
pes										
clivis										
torculus										
climacus										
scandicus										
porrectus										

2. tábla. Forrásaink neumakészlete

A főszövegben kétféle textuális különíthető el: egyrészt a zenei tételek szabványosabb, nyomtatott szövegírást imitáló kezdőszavainak írásmódja, amelyet egy véletlenszerű ponttól kurzív folyóírás vált fel.

A processzionále hangjelzésében felfedezhető a pálos kottaíró hagyomány teljes öröksége. Jóllehet a forrás a középkori magyar zenei notációt olyan kurzív alakban közvetíti, amely nem alkalmas az egyes neumaelemek pontos méretarányainak megőrzésére – hiszen az írás gyors tempója az összetevők pontos formálását és egymáshoz való szabványos kapcsolását megnehezíti –, a könyvben látható kurzív notációban mégis megragadhatók a notátor egyéni kezdeményezésein túlmutató (ugyanakkor a pálos hangjelzést általában meghatározó) notációs sajátosságok: például a kettőzötten induló függőleges pontsorok (lásd *climacus*), valamint az egyes alkotóelemeire szétbomló, de a kötött magyar formából kiinduló *scandicus*-alakzat is. Nagyon speciális az a mód, ahogy a középkori magyar neumák a 16. században elemeikre esnek szét: ennek késői példája ábrázolódik a processzionále 17. századi félkurzív hangjelzésében. (2. tábla, 1. oszlop) A *pes*, *torculus* és *scandicus* rajzolatában a hangok és kötőelemek teljes különválása figyelhető meg. A szekundokat lépő *scandicus*nál ez igen látványosan ölt alakot: világosan látszik, hogy az elem öt (!) önálló tollvonásból építkezik, melyek közül a 2–3. és a 4–5. a neumák egy részében össze is ér.

A gótikus gyökerű írásokra törvényszerűen jellemző, hogy a hangokat/hangcsoportokat összekötő vonalak a legtöbb jelben elvékonyodnak, míg magukat a hangokat jelölő elemek kissé megnőnek – a kurzív folyóírásban szabálytalan rombikus alakzatokká formálódnak.¹⁵ A processzionále ebből a szempontból lemaradást mutat a korához képest és a középkori pálos notációt idézi: a kötőelemek elvékonyodása csak bizonyos neumáknál, például a *clivis*nél és olykor a *pes*nél figyelhető meg. Néhány elemben (*clivis*, kötött *climacus*) a töredezett íráskép helyett még a neumaelem középkori hajlékonysága, az egy lendülettel megrajzolás nyomai láthatók – a *clivis* hagyományos formája például csak a hangok erőteljesebb markírozását tekintve változik meg a középkori írásmódhoz képest. Később, a 18. századi pálos notációban a *clivis* z-re emlékeztető alakban stilizálódik (lásd 2. tábla, 5–11. oszlop), amelyet jelen forrás *clivis*-képzése előrevetít. Összességében az íráskép megerősíti azt, ami a 16–17. századi liturgikus zenei források írásmódjára általában is jellemző, tudniillik, hogy erős anyagi és intézményi háttér híján¹⁶ professzionális színvonalú munkát már aligha várhatunk; a tradicionális magyar notáció a középkori prosperitás után a fellazulás és a gyorsírássá alakulás útjára lépett. Ugyanakkor fontos kiemelni, mennyire hagyományőrző ez az írás, egyfajta visszatekintés a középkorba. Úgy tűnik, a tridentin zsinat után ez a kurzív-félkurzív magyar notációtípus maradt az egyetlen archaikus írásmód a meggyengült magyar egyházban; azokban a pálosok által meghatáro-

¹⁵ Szendrei Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 4. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1983), 64–66.

¹⁶ A török megszállás gyakorlatilag elpusztította a gregoriánt művelő középkori egyházi intézményhálózatot. Lásd Szendrei, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 15.

zott intézményekben, amelyekben a könyvek kottázása (is) folytonosságát teremtett az új korszak és a középkori magyar hagyomány között.

Az újhelyi processzionále hangjelzésének értékelésére más összefüggésben is sort kellett keríteni, és ez az új nézőpont izgalmas és lényeges kérdéseket vetett fel. Azt látjuk ugyanis, hogy a kottairás a mindössze két évtizeddel korábbi – szintén (sátoralja)újhelyi – pálos graduále¹⁷ notáció-típusához alig kötődik (3. tábla). Ugyan mindkét notáció félkurzív jellegű, de a kottaképek között óriási különbségek vannak az írás duktusát, színvonalát, a stilizáltság mértékét tekintve (2. tábla 1., 3. oszlop). Az újhelyi graduále kottázásáról Szendrei Jankánál a következőket olvashatjuk:

„A hangjelzésfajta [...] magyar notáció, mégpedig a középkorban keletkezett magyar notáció pálos változata, félkurzív kivitelezésben [...] A késői keletkezésre utal a neumák tagolt írásmódja (uniformizált rajzú, szeparált kottafejek, vékony összekötő vonalak)”¹⁸

Az újhelyi graduále esetében tehát egy professzionálisabb hatású – félkurzív, uniformizált – hangjegyírás látható,¹⁹ amely magasabb minőséget képvisel: hangformái határozottabban, pontosabban megrajzoltak, ezzel a neumaalakok formálása gondosabb, egységesebb, homogénebb benyomást kelt. A vékony és vastag elemek következetes, differenciált használata nyomán az összkép rendezett, egyúttal változatos és dinamikus, melyben fontos szerephez jut a lendületes tollkezelés.²⁰ Az írás további sajátosságai a homorúan kialakított hangfej-rombuszok, a sarkos/szögletes hangkapcsolatok, az írás cikk-cakk hangfűzései, villámszerű motívumai. Jellegzetes az a mozzanat, amellyel a climacus lefelé haladó punctumait lineárisan megnyújtják a neumák rajzának széthúzása és a hangfejek nagysága miatt. A graduále rendkívül sajátos hangjelzés-karakterisztikája nem alkalmas arra, hogy az 1644-es processzionále írásmódjával közvetlen kapcsolatba hozzuk. A két hangjelzés különbözősége részben a lejegyzők eltérő iskolázottságából, illetve a könyvek eltérő jellegéből, rendeltetéséből fakad (tudniillik az egyik szerényebb használatú, a másik talán reprezentatívabb célú). Alapvetően mégis azt feltételezhetjük, hogy a graduále és processzionále hangjelezése egy-egy saját középkori hagyománnyal rendelkező pálos kottairó iskola munkamódszerét tükrözi: egy újhelyit a graduále esetében, és egy másik ismeretlen a processzionálénál. A pálos rend közösségeinek nagy területi szóródását²¹ és a zenei

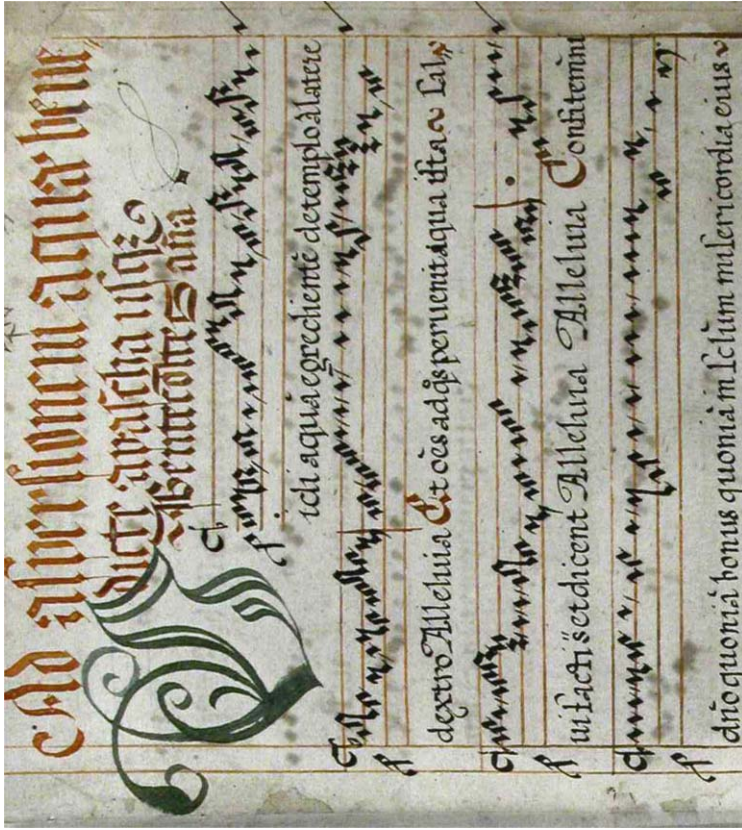
¹⁷ Lásd Szendrei Janka, *Graduale Romanum ad Usum monasterii de Újhely (1623)*. Musicalia Danubiana 24 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2010).

¹⁸ Szendrei, *Graduale Romanum ad Usum monasterii de Újhely (1623)*, 10.

¹⁹ Az összekötő vonalak vékonysága a pálos magyar notáció középkor utáni sajátosága, de ahogy az imént megfigyelhettük, a 21 évvel később keletkezett processzionále kottázásában ez még korántsem egységes elv, ennél fogva a kronológiailag jóval későbbre datálható írás erősen archaizáló a graduále kifejezetten modern kiállításához képest.

²⁰ Ennek nyomán a feltűnő befutóvonalak, például az ezáltal Z-t formázó punctumok, amelyek a climacus kettős fejenél összeérnek.

²¹ Magyarországon kívül számos horvát, lengyel és német kolostoralapításról van tudomásunk, hogy csak a legjelentősebb helyszíneket említsük. Lásd Kisbán, *A magyar pálosrend története I*, 326–331.

3. tábla. Processzionále (1644) (86r) vs. Újhelyi graduále (f1+r)

notáció írásanalízisét figyelembe véve az is valószínű, hogy földrajzilag egymástól távolabb eső helyszíneket keresünk.

A fenti eredmények árnyaltabb értékeléséhez a paleográfiai kutatást ki kellett terjeszteni a 18. századi retrospektív pálos forrásokra – hiszen a 17. századi forrásanyag igen csekély²² –, földrajzilag pedig távolabbi kolostorokra. A processzionále archaizáló, 16. század végi kurzív írásokat idéző notációja elsősorban az erősen konzervatív horvát rendtartomány felé mutat, amelynek zenei stílusáról korábban kijelentettük, hogy a magyar provincia Tridentinum utáni dallamanyagánál sokkal régiesebb, s ezek alapján talán kottaírásában is erőteljesebb a konzervatív elem jelenléte.²³ Már néhány 18. századi magyar és horvát neuma összevetése alapján is jól körülírható, milyen irányban fejlődött tovább a 17. század után a pálos zenei notáció (2. tábla). A horvát írások kevésbé gondosak, egyértelműen kurzív jellegűek, szemben a minden elemen stilizált, szabályos tömör rombusz-hangfejeket és egységesen vékony kötőelemeket felvonultató magyarországi barokk pálos notációval, amely új reprezentatív kottakép létrehozására alkalmas díszírásként papíralapú díszkódexekben jelent meg a 18. század folyamán. A korabeli horvát példák ennél szerényebb kivitelűek, és notációjuk, írásuk is mértéktartóbb, csak a hangok egymáshoz kötésében figyelhetők meg ugyanazok a mozzanatok. Lepoglavából, Crikvenicából, Csáktornyáról, Olimjéből is kerültek elő hangjelzésmélték,²⁴ de a lepoplavaiaknál érezhető a leginkább az erős, mind az írás egészében, mind a részletekben megmutatkozó analógia (2. tábla, 6–7. oszlop). A lepoplavai horvát írásváltozat ugyanis világosan elkülönül a többitől: ez a kurzív jelleget a 18. században is megőrző, a legkevésbé stilizált, szálkás-rajzos notáció, melyben a vékony és vastag elemek nem válnak el annyira egymástól, mint a többi 18. századi horvát kottában. Míg a horvát pálos kottaírások egy részében a kötővonalak szinte elsorvadnak a már-már kvadrát alakot öltő, nagy hangjegyek mellett, és az egész írást, a kötések is áthatja egyfajta racionális szögletesség (2. tábla, 9–10. oszlop), a lepoplavai notáció keresetlensége, természetes gördülékenysége, spontaneitása a processzionále kottaírásával rokon. Persze az is látszik, hogy az írás egészének tagolása, a hangok összefűzésének módja a 18. századra már begyakorlódott, ennek következtében az egyes elemek megtalálták új viszonyulásukat egy-

²² Biztonsággal még egy antifonáléval számolhatunk 1687-ből, Crikvenicából. Az OSZK Zeneműtárban őrzött Ms. mus. 7240 jelzetű graduále nagy valószínűséggel szintén pálos eredetű forrás, ennek igazolása azonban további vizsgálatokat igényel. Lásd Szendrei, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, C 124; Kiss Gábor, „Tridentinum előtt és után. A magyarországi pálosok ordinárium-hagyományai” in *Zenetudományi Dolgozatok 2009*, szerk. Uó (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2009), 106.

²³ Bár a pálos rend késői hangjelzés-hagyományának feltárása, valamint az egyes írásmódok lokális differenciálódásának leírása távlati feladat, ugyanakkor az első vizsgálatok is arra utalnak, hogy mind a teljes pálos terület viszonylatában, mind a horvát kolostorok szintjén hangjelzés-variánsokkal számolhatunk.

²⁴ A legfontosabb összehasonlító források horvát területről: HR-Zu R 3612, HR-Zu R 3004, HR-Zu R 3038, HR-Zu MR 178, valamint H-Bu A 116 (a rövidítések feloldását lásd a *Függelékben*).

máshoz a neumákban. Könnyen elképzelhető, hogy ez az írás egy olyasfajta képlékeny előalakból indult ki, mint amilyen a processzionáléban látható.

A lepglavai neumákat az 1644-es processzionále mellett azonban a bizonyosan újhelyi eredetű forrásokhoz is hozzá kell mérni, hogy kiderüljön, hogyan illik bele a képbe például az újhelyi graduále írása. Lehet-e ez előzménye egy olyan írásmódnak, mint a 18. századi lepglavai notáció?

Az analízis alapján ez kevésbé tűnik valószínűnek. A punctum határozottabb befutóvonalakat kap a 18. századi lepglavai forrásokban, de ehhez a notátor nem ragaszkodik minden esetben, vagyis az 1644-es processzionále formáihoz hasonlóan következetlen a befutóvonalak felhasználása. Az újhelyi graduále kottázásában ezzel szemben a befutóvonalak az írás állandó, kardinális elemei. A pes rajzában a befutóvonal megléte/hiánya ugyanakkor pusztán kronológiai jellegű különbség, amely az 1644-es processzionáléban tagoltnak, a 18. századi forrásokban kötöttnek mutatja a neumát. Az újhelyi graduále sajátos megoldása egyiket sem idézi: itt a 2. hangot felvezető kötővonal mélyebben indul, mint az első punctum vonala, amely specifikussá teszi, és általában jellemzi a kottaképet. A clivis rajzában a processzionále a középkori formát vonultatja fel, míg a 18. században a jel Z alakot ölt, majd egyre jobban szétesik, s a kötővonal önállósodik, szinte punctumszerűvé válik. Az újhelyi graduále clivise tehát kronológiai híd az 1644-es és a 18. századi források között, jóllehet ez forrásaink között a legidősebb: a clivis már Z alakú, de a kötővonalat vékonyan tartja meg. A climacus rajzában az 1644-es és a 18. századi lepglavai írás egybevág, míg az újhelyi graduáléban egy vízszintesen, majd függőlegesen összekapcsolódó punctumpár látható. Ennek nincsenek pálos előzményei, de analógiái sem az általunk látott későbbi pálos notációkban.²⁵ Összességében úgy láttuk, hogy a 18. századi lepglavai notáció nem kapcsolódhat az újhelyi graduáléhoz, kapcsolódhat viszont – az óhatatlan kronológiai különbségek mellett – a processzionáléban látottakhoz. Az újhelyi graduále félstilizált kottaírása inkább lehet a 18. századi magyar pálos források díszes notációjának előzménye – ezt bizonyítandó elég megnézni a 18. századi újhelyi kyriale (és a pesti pálos graduále) mértani gondosságú neumarajzait (2. tábla, 5., 11. oszlop). Az 1644-es processzionále paleográfiai vizsgálata tehát a lepglavai kolostor írásgyakorlatára irányította figyelmünket. E különös kapcsolódást további összehasonlító vizsgálatok során kívántuk tisztázni.

Tartalmi sajátágok

A forrásban szereplő liturgikus énekrepertoár a kézirat processzionále gyűjtőcímének csak részben felel meg. A kötet ugyan felkínálja a (tridenti) énekkészletet a körmeneti szertartások számára, ám ezen kívül jelentős részt kapnak a

²⁵ A kötött climacus a 18. században teljesen újrastilizált alakban tűnik fel: elemeit széthúzták, kötővonalait kihangsúlyozták.

4. tábla

zsolozsmához és a miséhez előírt egyéb tételek. A gregorián liturgia tridentin zsinatot követő visszaszorulásának megfelelően egy szűkebb liturgikus énekanyag szabadon kiválogatott, átalakított és gyakran használt darabjai jelennek meg, főként egyszerűbb dallamvezetésű, könnyen memorizálható, jellegzetesen szillabikus dallamok: például az évközi vesperás-antifónák, kompletóriumok, himnuszok, *Te Deum*, tropizált Mária-antifónák, tonárius, *Credo*-, *Pater noster*-, prefáció- és capitulum-tónusok, karácsonyi és húsvéti invitatórium, lamentációk és a kötet legvégén horvát nyelvű Passionále.²⁶ A korban divatos „nemtiszta” könyvműfajok, a cantionale vagy compendium elnevezés pontosabban tükrözné a könyv lényegét és rendeltetését, hiszen a kötet inkább igyekszik a korabeli egyszólamú liturgikus zenei gyakorlat univerzális igényeit kielégíteni és a liturgia legnépszerűbb énekeinek gyűjteményét közölni, mintsem körmeneti énekrepertoárt rögzíteni. Jóllehet a kiegészítő könyvként funkcionáló processzionálék a középkorban sem voltak tartalmilag egységesek és kiforrottak, a kevert tartalom tehát *ab ovo* jellegzetességük, az 1644-es processzionáléban azonban különösen figyelemreméltó az énekválogatás sokszínűsége. Továbbá a valódi processzionále egység nem is teljes, csak a legfontosabb szertartásokra összpontosít: Purificatio, Virágvasárnap, Húsvét, Búzaszentelés, Úrnap alkal-

²⁶ A kötet tartalomjegyzékét a *Függelékben* tesszük közzé.

mával közöl körmeneti énekeket. Rögzíti még a rogációs körmenet és a halotti szertartás fontos énekeit, ugyanakkor alacsonyabb rangú temporale-ünnepek és -időszakok, valamint a sanctoraléhoz tartozó körmeneti énekek nem kapnak benne helyet.

A processzionále szakasz énekválogatása a tridenti reformrítust követi és ebben igen következetes: a szertartások énekanyaga tökéletesen megegyezik az évszázaddal későbbi lepglavai processzionále szertartásainak tételrendjével. Ez az egyezés rögtön kitűnhetne, mint a lepglavai eredet szignifikáns bizonyítéka, ám valószínűbb, hogy lokális specifikum helyett pusztán a körmeneti szertartás Tridentinum utáni általános és egységes pálos verzióját látjuk viszont mindkét helyen.

Ezzel szemben bizonyosan jelentőségteljes a rogációs körmeneti anyagot kiegészítő rész, amely a rubrikákkal együtt már első ránézésre is lokális jellegűnek tűnik. Ez a szakasz²⁷ (f. 87v) a stációs helyszínek számára közöl odaillő énekteleket és könyörgéseket²⁸ – minden esetben az adott helyszínen saját szentjének (!) tiszteletére (4. tábla).

A rogációs vagy Keresztjárom napok processzióin²⁹ a gyülekezet akár nagyobb távolságokat is megtett a kitűzött célhoz – adott templomba, kápolnába vagy a kijelölt kereszthez. Így a stációs helyszínek meghatározásakor több kilométerre lévő célpontok is szóba jöhettek, ami egyfelől nehezíti a körmenet rekonstrukcióját, másfelől viszont a választékot mégis szűkíti, hiszen a helyszínek köre specifikus, csak az adott kolostort jellemzi.

Forrásunk 87. fóliójának versóján az *In Rogationibus de Sancto Spiritu Antiphona* felirat után a Szentlélek, majd Mária, Keresztelő Szent János és Szent György tiszteletére találunk énekeket.³⁰ Ez a sorozat értelmezhetővé válik,³¹ ha konkrét helyszínekhez tudjuk kötni, hiszen ahogy fentebb is jeleztük, az alkalmak sajátos kiválogatása és sorrendje csak és kizárólag az adott egyházi intézmény környezetét jellemzi. A kérdés az, hogy a könyv rogációs adatai alapján azonosítható-e olyan pálos kolostor, melynek szűkebb környezetében Szentlélek, Szűz Mária, Keresztelő Szent János és Szent György titulusú templom/kápolna/kereszt helyezkedett el. Mivel a processzionále eredete kapcsán a Zemplénben található Sátoraljaújhely, majd a paleográfiai analízis során a horvát Lepoglava neve merült fel, mindennek előtt ezen a két helyszínen kellett megvizsgálni a rogációs körmenet lehetséges útvonalt.

²⁷ F. 87v.

²⁸ Szerkezetileg a rogációs körmenet megegyezik a Szent Márk napján tartott Búzaszentelő processzióval, amely ősbib litánia, ezért *litaniae maioresnek* is nevezik, szemben a rogációval, amely *litaniae minores* néven ismert. Mindkettőben a Mindenszentek litániájának éneklése során indulnak el a kijelölt helyszínre, ahol az adott védőszent tiszteletére mise, szentbeszéd hangzik el, utána antifóna és könyörgés az adott szent tiszteletére.

²⁹ Az egyházi év során az Áldozócsütörtök előtti hétfő, kedd és szerda.

³⁰ Az antifónák sorrendje: *Veni Sancte Spiritus, Regina coeli laetare, Iste puer magnus és Lux perpetua lucebit.*

³¹ A 18. századi lepglavai processzionále nem tartalmazza ezt a kiegészítést.

A Szent Egyed apátról elnevezett újhelyi kolostor szomszédságában a történeti források alapján számos pálos kolostorról van tudomásunk, de ezek egyrészt domborzati viszonyaik miatt nehezen megközelíthető célpontok, másrészt titulusaik a gönci Mária-konvent kivételével nem egyeznek a processzionáléban megnevezett helyszínekkel. A távolabb eső kurityáni kolostor ugyan Keresztelő Szent János titulusú volt, s ennek közelében helyezkedett el a „Szent léleki” rendház is,³² de ezek az 1500-as években teljesen és véglegesen elnéptelenedtek, s vélhetően kívül is estek a szokásos körmeneti távolságon. A sátoraljaújhelyi Szent Egyed konvent közelségében a történeti adatok csak a Szent Imre tiszteletére felszentelt templomról szólnak,³³ a processzionáléban feltüntetett patrocíniumokból egyet sem sikerült azonosítani. Kutatásunk Sátoraljaújhelyen eredménytelennek bizonyult, erősen kétségbe vonva a forrás feltételezett provenienciáját.

A török hódoltság korának egyik legjelentősebb pálos központja, Lepoglava esetében ígéretesebbnek tűnt a vizsgálat, hiszen a lepoglavai pálosok életéről és liturgikus szokásairól alaposabb ismeretekkel rendelkezünk.³⁴ Az 1400 körül alapított, Mennybement Szűz Máriáról elnevezett kolostor³⁵ főúri pártfogóinak, a Cilleieknek, Corvinoknak és Frangepánoknak köszönhetően már 1504-ben vikariátusi rangra emelkedett, s a török uralom alatt sem veszített jelentőségéből, jóllehet az invázió Lepoglavát is érzékenyen érintette.³⁶ A lepoglavai pálos életmód viszonylagos folytonossága miatt ide menekítették a pálos vagyion nagy részét akkor, amikor az ország központi kolostorai végképp megsemmisültek. 1570-ben a rendfőnök székhelye is a biztonságosabbnak tűnő Lepoglavára került át, így a nagykáptalanok rendszeres helyszínévé is ezt a kolostort jelölték ki.

³² 1312-es alapítás. Lásd Kisbán, *A magyar pálosrend története I.* 55–61, 322.

³³ Lásd Vályi András, „Újhely”, in *Magyar Országának leírása* III. (Buda: Királyi Universitas, 1799), 556.

³⁴ Lepoglavához kötődően a következő irodalmakat tekintettük mérvadónak: Kisbán, *A magyar pálosrend története I.* 55–61; *Acta Monast. de Lepoglava* (Magyar Országos Levéltár); Kamilo Dočkal, *Povijest pavlinskog samostana Blažene djevice Marije u Lepoglavi* [History of the Pauline Monastery of the Blessed Virgin Mary in Lepoglava] (Zagreb, 1953); Zorislav Horvat, *Gotička arhitektura pavlinskog samostana u Lepoglavi* [Gothic Architecture of the Pauline Monastery in Lepoglava] in Kaj – Graditeljskonasljeđe 5 (1982), 3–35; Tajana Pleše, „Medieval Pauline Monasteries in North-Western Croatia. Lepoglava, Monastery of the Blessed Virgin Mary (1400)” in *Der Paulinerorden. Geschichte, Geist, Kultur* (Budapest: Szent István Társulat, 2010), 439–458.

³⁵ 1415-ben szentelte fel Eberhard Alben zágrábi püspök. Lásd Pleše, „Medieval Pauline Monasteries in North-Western Croatia. Lepoglava, Monastery of the Blessed Virgin Mary (1400)”, 445.

³⁶ A kolostor 1481-ben és 1640-ben jelentősen megrongálódott. 1492-ben Corvin János a teljes komplexumot helyreállította és erőddé alakította, 1640-ben újra jelentős károkat szenvedett, de 1650-ben már elkezdték építeni az új barokk három szárnyú, háromemeletes épületet. Lásd Pleše, „Medieval Pauline Monasteries in North-Western Croatia. Lepoglava Monastery of the Blessed Virgin Mary (1400)”, 445–446.

Ami vizsgálat középpontjában álló konkrét körmeneti topográfiát illeti, Kisbán a lepoglavai monostor falain kívül számos közeli kápolnát említ meg. Ezek között a legrégebbi az 1400-as alapítású Szent György-kápolna, valamint a Zaicz János rendfőnök által emelt Szent Anna kápolna (1612), amelyet a történeti adatok szerint később Keresztelő Szent Jánosról neveztek el. Az énekeskönyvben található kiegészítés ezekkel az adatokkal tökéletesen egybevághat: mind Szent György, mind Keresztelő Szent János tiszteletére találunk antifónát és orációt. Meggondolkodtató, hogy ezek a titulusok külön sem tartoznak a leggyakrabban használtak közé (különösen Györgyé nem), így konstellációjuk, amely Lepoglavára utal, csaknem bizonyító erejű a körmeneti helyszín azonosítását illetően. Ráadásul, ha ismét segítségül hívjuk a kolostor történeti topográfiáját, a könyvben szereplő két másik Mária- és Szentlélek-titulusú körmeneti célpont meghatározása sem különösebben bonyolult. A Mária tiszteletére elhangzott ének és könyörgés utalhat akár a kolostor védőszentjére, de másik alternatíva is elképzelhető. 1641-ben (a processzionáléban olvasható dátum előtt három évvel) Borkovics Márton vezetése alatt hozták rendbe az egykori Szent Bálint kápolnát, melyben a néhány kilométerrel délre, a Veternica hegyen található Mária-kegyszobrukat helyezték el. Vajon ez lehetett a körmenet Mária-titulusú célpontja? Biztos válasszal nem szolgálhatunk. A Szentlélek tiszteletére tartott stációnál is két helyszín jöhet szóba: a Lepoglava távolabbi szomszédságában található bedjani Rava Gora-hegy Szentlélek kápolnája, de egy közelebbi helyszín is. A modernkori archeológiai kutatások ugyanis a középkori templomépület keleti szárnyában feltételezik azt a Szentlélek kápolnát, melyet 1426-ban szentelt fel Ludovic Teck, aquileiai pátriárka.³⁷ Ez a kápolna a templom részeként könnyen lehetett a processzió első stációja, melyet követően a menet kivonult a templomból, hogy a Mária-, György- és Keresztelő Szent János-kápolnák irányában folytassa tovább útját. A stációk együttes jelenlétét és kényelmes közelségét figyelembe véve nehezen képzelhető el, hogy az „újhelyi” processzionále ne a lepoglavai körmenet állomásait nevezze meg.

A körmeneti topográfia egyezése után a processzionáléban még egy jelentőség-teljes rész utalhat horvát provenienciára. A könyv utolsó egysége ugyanis egy szláv nyelvű kottás *passionale* Máté- és János-passióval (111r *Secundum Matheum*, 136v *Secundum Johannem*) 5. tábla. A szóban forgó szláv szövegű részt az újhelyi lokalizációból kiindulva – nyilván gépiesen – szlovák nyelvűként írta le a szakirodalom.³⁸ A *passionale* azonban nem szlovák, hanem horvát nyelven íródott, azaz a kötet egy masszív, mintegy 33 főlíoni terjedelmű, az összméret 23%-át kitevő horvát kötődésű anyagot tartalmaz. Rendelkezésünkre áll egy, a közelmúltban felfedezett összehasonlító *passionale*, amely további vezet ezen a szálon. 2010-ben a zágrábi Nemzeti és Állami Könyvtár gyűjteményében találtunk egy 17. századi

³⁷ Pleše, „Medieval Pauline Monasteries in North-Western Croatia. Lepoglava Monastery of the Blessed Virgin Mary (1400)”, 445.

³⁸ Szendrei, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 70.

5. tábla

horvát nyelvű zágrábi passionálét *Passionale Croaticum Almae Ecclesiae Zagradiensis* [...] Anno 1683. felirattal, amely ugyanezt a horvát nyelvű passionále-szövegváltozatot tartalmazza, sőt, dallama is közeli rokona a pálosnak.³⁹ Mindez megerősíti a processzionáléban talált passionále korát és feltételezett provenienciáját.

Ki írta bele a könyvbe ezt a függelékét? Fontos megjegyeznünk, hogy a passionále nem a hagyományos értelemben vett toldalék, hiszen szöveg- és kottaírása teljesen megegyezik a processzionálé főszövegének írásstílusával. A forrást tehát végig ugyanaz a – feltehetően Lepoglaván tevékenykedő – pálos szerzetes jegyezte le, azaz a passionálét sem később toldották az alapforráshoz. Ez a megfigyelés kronológiai szempontból is érdekes, hiszen azt bizonyítja, hogy a passionále a corpus legelemibb írásrétégének része, vagyis ugyanott, ugyanakkor keletkezett, mint a törzsanyag. Ha viszont a corpusról nem választható el, akkor bizonyosan nem újhelyi, hiszen teljesen észszerűtlen lett volna horvát nyelvű passiót másolni és énekelni Újhelyen, továbbá olyan rogációs körmenetet végezni, amelynek nincsenek meg a stációs célpontjai.

³⁹ Jelzet: R 3006, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb.

Történeti érvek

Ezen a ponton föl kell tennünk a kérdést, milyen körülmények között kerülhetett el a horvát kottás énekeskönyv a keletkezési helyétől távolra: a horvát Lepoglavából a zempléni Újhelybe. A magyar középkorban a liturgikus könyvek adományozása bevett szokás volt az egyházon belül, különösen az azonos rendhez tartozó kolostorok esetében, hiszen nem rendelkezett mindegyik professzionális másolóműhellyel. A pálos műhelyek gyakran megrendelésre is dolgoztak, s a belülről és kívülről érkező liturgikus könyvigényeket egyaránt kielégítették. A 16–17. századi sorsfordító események következtében a könyvek – elsősorban az új tridentinai rítusú liturgiát tartalmazó kötetek – kölcsönzése, ajándékozása különös értelmet nyert: a törökök és protestánsok előretörése során elszegényedett egyházak megsegítése, hitéletük folytonosságának biztosítása ugyanis az adott közösség megmaradásának záloga volt. Egyes rendházak életben tartása, mint a sátoraljaújhelyi kolostoré, mely északkeleti pálos végvárként stratégiai szerepet is betöltött, kiemelt cél maradhatott, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ez a rendház sokkal reménytelenebb helyzetben folytathatta működését a középkor után, mint az ország védettebb részeiben található közösségek.

Hogy Sátoraljaújhely sorsát, jelentőségét a magyar egyházon és a pálos magyar rendtartományon belül pontosan értékelhessük, az alapításig kell visszanyúlnunk.⁴⁰ Az 1248-ban IV. Béla által alapított, a lepoglavainál tehát mintegy 150 évvel idősebb újhelyi konvent a középkorban jelentős rangot vívott ki magának.⁴¹ A prosperálás a középkor végéig tartott, a török hódítás ugyanis számos más kolostor között a sátoraljaújhelyit is elpusztította 1566-ban. A később visszatérő szerzeteseknek a protestantizmussal is meg kellett küzdeniük a közismerten katolikusellenes Zemplénben, hiszen újjáépítését és folyamatos működtetését a protestáns magyar főurak fegyveres csapatainak fosztogatásai és zaklatásai gyakorlatilag lehetetlenné tették. Javulást hozott az isztriai származású Bratulics Simon lepoglavai generális, majd zágrábi püspök ténykedése, akinek legfőbb törekvései között szerepelt az 1600-as évek elején a romba döntött pálos kolostorok újjáépítése és javaik visszaszerzése. 1610-ben így mentette meg a Bocskay-hívek kezére jutott sátoraljaújhelyi konventet és annak birtokait a rend számára. Történetileg Bratulics generális törekvései jelentetik az első konkrét kapcsolatot Lepoglava és Újhely között: az 1610-es rekonstrukció és a hitélet fellendítése során biztosan kerültek pálos javak Újhelybe a rend erős lepoglavai központjából – ezek között nyilván liturgikus könyvek is érkezhettek.

⁴⁰ Kisbán rendtörténetének szemelvényei átfogó képet adnak az újhelyi monostor közép- és újkori sorsáról is.

⁴¹ Ez a folyamatos anyagi gyarapodásban is tetten érhető: 1335-ben Nagy Lajos sógornőjének, Margit szlavóniai hercegnőnek az adománya által bővült, majd 1350-ben maga Nagy Lajos erősítette meg birtokait; 1501-ben már állt Szent Egyed titulusú temploma. (I/19, 90) A rendháznak Kisbán szerint jelentős könyvtára is lehetett, gazdagodását a 15. század közepéig lehet nyomon követni. (II, 155)

tek. Ám e protestánslakta vidéken a fosztogatások folyamatos fenyegetést jelentettek, Sátoraljaújhely pedig az 1630-as évekre ismét siralmas állapotba került. 1638-ban Stassewski Miklós rendfőnök rendelte el a sátoraljaújhelyi monostor újjáépítését Rákóczi György katonáinak betörései után,⁴² s ez a dátum már igen közel esik a processzionále Újhelybe kerülésének feltételezett időpontjához, 1644-hez.

A mozaikok összeillesztése során azonban arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az 1640-es években maga Lepoglava is romjaiból épült újjá.⁴³ Ám ez nem gyengíti, hanem erősíti a teóriát. A gazdag adományoknak köszönhető megújulás során Lepoglava saját könyvtármányát is frissíthette, nagy valószínűséggel új kötetek készültek a kolostorban, és készülhettek ilyenek akár a távoli társkolostorok számára is. Ugyanakkor a pálos processzionále határozott horvát jellegénél fogva nem kifejezetten újhelyi megrendelés révén kerülhetett északra, elképzelhetőbb, hogy sürgősen és/vagy privát közvetítés során jutott el a hirtelen segítségre szoruló elszegényedett vidékre.

A fentiekén kívül még egy fontos esemény indokolhatta a liturgikus könyvek transzmisszióját és a liturgikus élet fellendítését a pálosoknál. Ebben az időszakban ugyanis megfigyelhető az erőteljes törekvés a rendi megújulásra, amelynek fontos tartalmi része volt az új rendi szabályzat megalkotása és kiadása. Hosszas előkészítés és átdolgozás után 1643-ban erősítette meg és hagyta jóvá VIII. Orbán pápa a pálos reformkonstitúciót, melyet ugyanebben az évben, Rómában nyomtattak ki. A pálos kolostorok – közöttük a sátoraljaújhelyi – helyzetének rendezésére, megerősítésére talán e rendi megújulás kínálta a legnyomósabb érvet, hiszen a pálos szerzetesi élet szigorítását, ennek részeként a liturgikus fegyelem újbóli kiépítését a rend megmaradásának alapfeltételeként szabták meg. Tulajdonképp önmagában is logikus, hogy a meggyengült házakat (és a meggyengült rendi fegyelmet) az anyakolostor ismét a liturgikus élet megerősítésével, vagyis liturgikus könyvek pótlásával igyekezett megszilárdítani.⁴⁴ Az új konstitúció ürügyén így a központban új liturgikus könyvek összeállítására kerülhetett sor (n.b. a processzionáléban látható évszám majdnem egybeesik a konstitúció kiadásának évével, 1643-mal), amelyeket a pálos kolostorok között oszthattak szét.⁴⁵

⁴² Kisbán, *A magyar pálosrend története II*, 213–216.

⁴³ Pleše, „Medieval Pauline Monasteries in North-Western Croatia. Lepoglava Monastery of the Blessed Virgin Mary (1400)”, 445.

⁴⁴ A teóriát alátámasztja, hogy az aktuális lepoglavai rendfőnök, Borkovics Márton, Stassewski utódja a generális székben, a reform és a konstitúció elkötelezett híve, a megújulás folytatója volt.

⁴⁵ A 17. század a pálos rend történetének mélypontja (lásd Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története II*, 208–209). A század elején a Szentszék a pálos rendben uralkodó áldatlan állapotok miatt a jezsuita Pázmány Pétert nevezte ki a rend apostoli vizitátorává. Pázmány az 1629-es rendi zsinaton két javaslattal állt elő: vagy töröljék el a rendet, vagy helyezték a domonkosok örök fennhatósága alá, mivel nem látszik esély a rendi reformok megvalósítására. Gruskovics generális azonnali intézkedései és szigorításai hatására a pápa engedett, és 1632-ben ismét elrendelte az egész rend vizitációját, majd a rendi nagykáptalan összehívását, hogy határozott, de a fennmaradáshoz szükséges intézkedéseket fogadjanak el, melynek fontos részét képezte a rendi konstitúció megújítása is. A konstitúció létrejötté tehát a rend fennmaradásának záloga volt.

A dallamvizsgálat

A fentiek hiteles történeti foglalatát adják az újhelyi processzionále eredetének. A történeti érvek után már csak egy fontos nézőpont maradt a vizsgálat számára, amely módosíthatja/megerősítheti a fentieket: a zenei analízis. A legfontosabb kérdés ebből a szempontból: hogyan viszonyulnak a könyvben látható dallamok a zsinat előtti és utáni pálos énekekhez, illetve kimutatható-e zenei kapcsolat a horvát provincia forrásai és a vizsgált processzionále között. A pálos zenei hagyomány kezdetektől töretlen egységességét figyelembe véve nem számítottunk zenei változatok/stílusok határozott vonalú elkülönülésére. A zenei összevetés mégis lehetőséget kínált arra, hogy megragadhatóvá váljék egyfajta közös „horvát” (lepoglavai?) elem, valamint, hogy érzékelhetővé váljon a különbözőség a többi – magyar provinciában használatos – pálos zenei alakhoz képest.

A zenei jegyek értékelését ugyanakkor több tényező komplikálta, például a forráshelyzet kronológiai egyenetlensége, amelyet figyelembe kellett vennünk a vizsgálat során. Érdekes, a proveniencia kérdéséhez kissé lazábban kötődő problémát vet fel például, hogy zeneileg bizonyos tételek nagy átalakuláson estek át, míg mások keveset módosultak az évszázadok alatt (ideértve a középkori és 18. századi dallamalakokat is). Az első csoportba, az archaikusabban megőrzött tételek közé sorolhatók a körmeneti énekeként használt bonyolultabb, díszesebb dallamvezetésű rezponzórium prolixumok: a búzaszentelő körmenet során elhangzott *Ite in orbem* vagy *Felix namque* alakjai például dallamilag majdnem tökéletesen egyeznek a különböző korokból származó pálos forrásokban.⁴⁶ Ellentmond viszont az iménti megállapításnak a monumentális *Verbum caro* rezponzórium összehasonlító analízise. Kulcsforrásunk, az 1644-es processzionále a középkori verzióhoz⁴⁷ igen közel álló változatot ír elő, és csak néhány jelentéktelen ponton tér el ettől. Viszont ha a forrásban látott dallamot a tridenti zsinat utáni verziókhöz viszonyítjuk, már jelentősebb variálódást tapasztalunk. Például a második dallamsor a *Cujus gloriam vidimus* szövegkezdet helyett *Et vidimus gloriam*mal indít a 18. századi forrásokban, s zeneileg is módosul, illetve verzusa is más szöveget kap (*1. kottapélda*). Ugyanakkor a 18. századi változatok még önmagukban sem homogének: a két 18. századi lepoglavai forrás is eltérő variánst közöl egymáshoz képest, de attól függően, hogy mi a tétel liturgikus pozíciója – a karácsonyi zsolozsmaliturgiában vagy a búzaszentelő körmenet során hangzik-e el. A 18. századi lepoglavai antifonále karácsonyi *Verbum caro*-ja összességében közelebb áll az archaikus változathoz (és az 1644-es dallamhoz), mint a 18. századi lepoglavai processzionále körmeneti *Verbum caro*-dallamához. Az, hogy karácsonyi funkcióban a dallam alig korszerűsödött a használat során, arra enged következtetni, hogy a díszes rezponzórium prolixum éneklése még a

⁴⁶ Egyetlen komolyabb eltérés figyelhető meg: a 18. századi lepoglavai processzionále rövidített változatot közöl (lásd 41v).

⁴⁷ PAUL-8, Czesztochowi kantuále (lásd a *Függelékben*).

...Cu - jus glo - ri - am vi - di - mus ...

... Et vi - di - mus glo - ri - am e - jus glo - ri - am ...

... Et vi - di - mus glo - ri - am e - jus glo - ri - am ...

1. kottapélda. A *Verbum Caro* responsórium dallamvariánsai

pálosok karácsonyi matutinumából is lassan kikopott,⁴⁸ ám körmeneti énekként – általában rövidített formában – végig használatban maradt.⁴⁹

Az egyes tételek eltérő intenzitású variálódása mellett a pálos processzionále horvát–magyar kapcsolatainak felderítését tovább nehezíti, hogy körmeneti énekek gyűjteménye alig maradt fenn a rend anyagában. Az összevetéshez így olyan tételt kellett válogatnunk, amelyeket más műfajú könyvek, graduále, antifonále tartalmaznak, gyakorta eltérő funkcióban. Elsősorban Lepoglaváról származó pálos retrospektív forrásokat vonhattunk be az összevetésbe, a 18. századi antifonálét és processzionálét,⁵⁰ ezen kívül további középkori és barokk pálos köteteket. Sátoraljaújhelyből a processzionále mellett az 1623-ból származó graduále és az 1763-as kyriále zenei repertoárja áll rendelkezésre – sajnos csekély tartalmi átfedéssel (a kyriálénak és a processzionálénak egyetlen közös tétele sincs). Az összehasonlítás kiindulási alapjául így csak néhány vízszentelési antifóna szolgálhatott.

Elsőként a húsvéti *Vidi aquam* antifónát, valamint az évközi *Asperges*eket tekintettük át. A szillabikusabb felépítésű *Asperges* antifónák verziói nem mutattak szignifikáns különbséget a vizsgált forrásokban. A zenei stílusát tekintve némiképp

⁴⁸ A tridenti zsinat után a pálos énekeskönyvekben karácsonykor és a nagyheti Lamentációkhoz kapcsolódva találunk olykor responsóriumokat. Lásd Gilányi Gabriella, „Zenei archaizmusok és neologizmusok a 18. századi pálos zsolozsmában”, in *Zenatudományi Dolgozatok 2009*, 79–82.

⁴⁹ Hasonlót tapasztaltunk a *Vespere autem sabbati* antifónánál, melynek körmeneti verziója a 18. században erős eltéréseket mutat az 1644-es processzionále-beli dallamváltozathoz valamint a 18. századi nagyszombati vesperás-tételhez képest (lásd 34v). Ebben az esetben is tehát funkcióváltáshoz kötődő késői variálódásról van szó.

⁵⁰ HR-Zu R 3612, HR-Zu R 3004. Lásd még a *Függelék*et.

lae-ta-re lae-ta-re

sal - vi sal - vi

al - le - lu-ia al - le - lu-ia

Glo-ri-a Patri Glo-ri-a Patri

sic - ut e-rat sic - ut e-rat

2. kottapélda. *Vidi aquam* antifóna (részletek)
Újhelyi graduále → Processzionále (1644)

előtő – dallamvezetésében mozgalmassabb – *Vidi aquam* variánsai érdekesebbnek tűntek. A tétel dallamverzióit tekintve az 1644-es processzionále hangról hangra azonos a 18. századi lepoglavai változattal, ugyanakkor az újhelyi graduále változattól lényegesnek tűnő pontokon tér el: ilyen típusú változat a zenei formulák lerövidítése, a záratok újraszabása, vagy a zsolttárformulák pentaton-diaton lépéseinek következtetlensége (2. kottapélda).

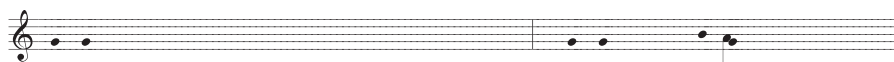
A Tridentinum után is népszerű *Tē Deum* dallama sok retrospektív forrásban fellelhető, ezért különösen alkalmas az összehasonlító vizsgálat számára. A jellegzetes szillabikus zenei sorok magyarázhatják, hogy a darab meglehetősen homogén az egyes forrásokban. A dallamok korából fakadó stíluskülönbség látványosabban jelentkezik, míg a földrajzi elhelyezkedéshez köthető s ezért témánk szempontjából relevánsabb lokális variáció éppen csak sejthető. A processzionáléban közölt változat a középkori pálos dallamhoz (MR8), egy 1687-es horvát (crikvenicai) pálos dallamhoz, valamint a 18. századi horvát (lepoglavai processzionále) és magyarországi (újhelyi kyriale) pálos verziókhöz viszonyítható. A középkor utáni források szignifikáns eltéréseinek tűnik a záróformula jellegzetes „magyar”, azaz kvarttal transzponált fordulatának, vagyis az alaptónusnál magasabb lezárásának a hiánya. Helyette az egységes nyugati kuriális verzió olvasható, vagyis a *Per singulos* szöveggel kezdődő szakasz megmarad az alaptónusban.

A *Te Deum* zsinat utáni dallamaiban – különösen a 17. század második felétől – gyakran tapasztalható, hogy a szöveg és dallam kapcsolódása a középkori változat-

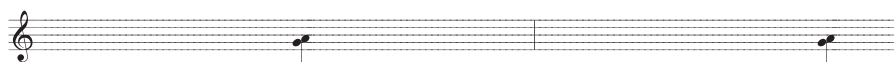
Processzionále (1644)

Te ae-ternum Patrem omnis ter-ra ve-ne-ra-tur. Ti-bi o-mnes An-ge-li ti-bi coe-li...

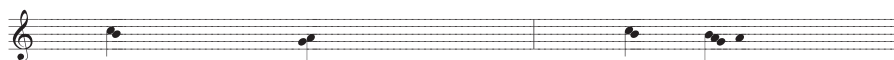
PAUL-8

Crikv. ant.

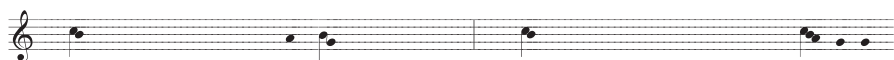
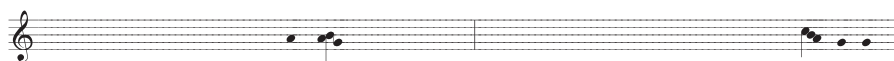
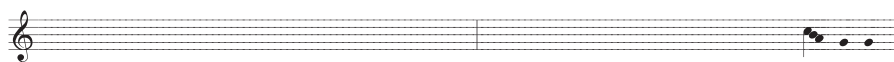
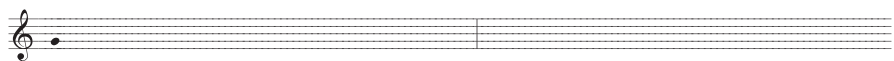
Lepogl. proc.

Újhelyi kyr.

Te glo-ri-o-sus A-po-sto-lo-rum cho-rus. Te Pro-phe-ta-rum lau-da-bi-lis nu-merus.

3.a kottapélda. *Te Deum* (részletek)

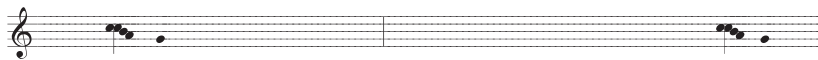
hoz képest átalakul: ebből fakad az eltérések zöme. A humanista esztétikai elvek szerint átformált dallamokban ugyanis a hangsúlytalan szótagokról eltávolították/átrendezték a melizmát, mely elv legfőképp a stratégiai fontosságú zárlatok átalakítását vonja maga után (3.a kottapélda). Minél későbbi a változat, annál határozottabbnak tűnik a szándék az ilyen jellegű átalakításra: a 17. századi processzionále kevert, átmeneti formát közöl a 18. századi és a középkori alakokhoz képest. Mivel a régies körvonalak még erőteljesek tudtak maradni benne, a forrás gyakran a középkorival azonos formulákat ír elő (3.b kottapélda). A processzionále *Te Deu-*

Proc. (1644) és PAUL-8 (azonos):

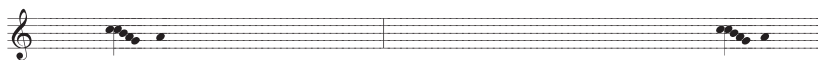

Ju-dex cre-de - ris es-se ven-tu-rus. Te ergo quesumus tuis fa-mu-lis sub-ve - ni

Crikv. ant, Lepogl. proc.:

Újhelyi kyr.

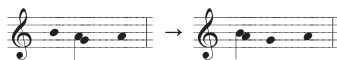

3.b kottapéllda

mában tehát már felfedezhető modern dallamfordulatok (3.c kottapéllda), amelyek révén a forrás kapcsolódik a későbbi pálos változatokhoz. Különösen feltűnő hasonlatossága a crikvencai antifonálé mintegy 40 évvel későbbi variánsához.

A *Te Deum* tehát nem kínál (nem is kínálhat) „lepaglavainak” nevezhető variációtípusokat. Ami viszont a modernség és archaizálás viszonyát illeti, a

Proc. (1644), PAUL-8 vs. többi forrás:

ange - li an - ge - li

PAUL-8 vs. Proc. (1644):

Se-ra - phin Se - ra - phin

crede - ris	cre - de -ris
subve - ni	sub - ve -ni
homi - nem	ho - mi -nem

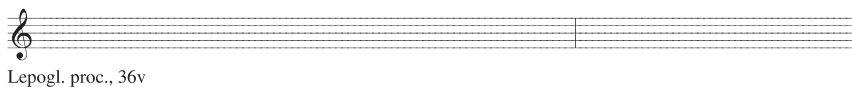
nu-me -rus	nu - me-rus
fi - li - um	fi - li -um

Sa - ba - oth Sa - ba - oth

3.c kottapéllda

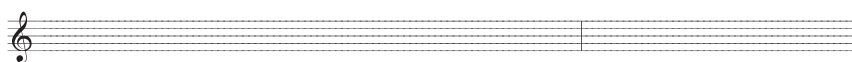
Processzionále (1644)

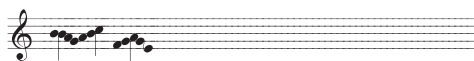
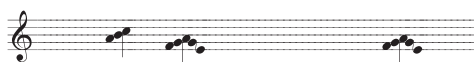
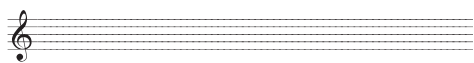
Lepogl. proc., 36v

Újhelyi kyr. p.121

Csákt. vesp. p.282

4. kottapélda. A *Regina coeli laetare* antifóna kezdete

horvát források összességében régiesebb formában tűnnek fel (különösen a 18. századi magyarországi pálos forrásokkal való összevetésben); a crikvencai forrás és processzionálénk közelsége tehát több mint pusztán kronológiából fakadó egység.

A *Regina coeli laetare* Mária-antifóna analízise határozottan megerősíti a korábban felfedezni vélt összefüggéseket, tudniillik, hogy a processzionále a 18. századi lepoglavai pálos dallamverzióhoz áll a legközelebb. Lényegi különbség, hogy a processzionálék tropizált antifónát közölnek és a tropus (*Alme Domine nate maris*) dallama teljesen azonos. De nem csak a tropus teremt közösséget, hanem maga az antifóna-dallam is, amely a horvát pálos forrásokban látványosan egybevág (4. kottapélda). Ezzel szemben az újhelyi kyrialében egy jelentős eltérést mutató formát találunk.

Az imént bemutatott esetek mellett perdöntő lehet a proveniencia tekintetében a tonárius-részek zenei összevetése. Amint láttuk, a 17–18. századi pálos énekeskönyvekre jellemző kompilációszerű tartalom azt is jelentette, hogy a könyvekben helyet kaptak a címlapon feltüntetett könyvtípus-megnevezéstől

6. tábla

idegen anyagok – gyakorlatilag bármi, amit a zenei alkalmában leszűkített zsolozsmában vagy a misében akkoriban énekeltek, vagy ami ehhez a latin nyelvű egyszólamú egyházi énekgyakorlathoz hozzátartozhatott. A processzionáleba így belefért egy a zsolotáréneklés mikéntjét bemutató önálló tonárius-szakasz is, annak Papp Ágnes által ismertetett úgynevezett közép-európai „rövid tonárius”-típusa (6. tábla).⁵¹ E típus, mely sajnálatosan csak az 1526 utáni időszakból dokumentálható Magyarországról, nagy valószínűséggel az utókor számára ismeretlen középkori magyar (esztergomi) tonáriushoz nyúlhat vissza, ám mivel a korai és késői példányok egymáshoz való viszonyáról semmit nem tudunk, csak azt állíthatjuk biztossággal, hogy a késő-középkori és barokk retrospektív források az adott közösség/intézmény/korszak – ebben az esetben a pálos rend – 1526 utáni zsolotározási gyakorlatáról tudósítanak.

A zenei összehasonlítás során a csejstochowai kantuále (16. sz.) és a horvátországi Crikvenicából származó antifonále (1687) idevágó részei használhatók fel. (Az 5. kottapélda az 1. tónushoz tartozó mintadallamok, differenciák egyes forrásokban

⁵¹ Lásd Papp Ágnes, „»Toni chorales« Rövid tonáriusok Magyarországon a középkor után”, *Magyar Egyházzene XX* (2013/2013), 299–313. N.b. Szalkai László esztergomi érsek zeneelméleti jegyzete (1489–1490) egy másik típushoz, az úgynevezett kommentált traktátus-tonáriushoz tartozik, így az összehasonlításhoz nem kínál alapot.

1.
Primi toni melo-di-a psallat in di-rec-te. Differentiae.

2.

1.

2.

1.
Dixit Dominus Domino meo se-de a dextris me-is. Credidi propter quod locutus sum e-go

2.
Laudate pu-e-ri Domi-num laudate nomen Domini.

1.
autem hu-mi-li-atus sum nimis. Magni-fi-cat a - nima mea Dominum Et exsultavit spi - ritus

2.

1.
me-us in De-o sa-lu-ta-ri me-o.

2.
Benedictus Dominus De-us Is-ra-el quia vi-si-ta-vit et fe-cit

1.

2.
redempti-o-ni ple-bi su-ae.

5. *kottapélda*. Tonáriusok összevetése (1. tónus)

1. Processzionále (1644)

2. Czőstochowai Kantuále

található verzióit mutatja.) A częstochowai és újhelyi példány összevetése jól illusztrálja, mennyire színes az apró eltérések palettája két azonos gyökerű, közös lokális hagyományhoz tartozó forrás esetében. Ugyanakkor világosan megragadható a közös bázis, zenei alapstílus, amely a két változatot szorosán összekapcsolja. A felszínes, de azért tapintható különbségek közé tartoznak az intonáció és a „jubilus” hajlítás-különbségei, a differenciák eltérő sorrendje, a zenei minták zsolnárszöveg-választásának alkalmi eltérései. Ugyanakkor a częstochowai forrás és a processzionále tonáriusainak mélyebb hasonlósága mutatkozik meg a közös pentaton dallamfordulatokban, a differenciák mennyiségében és milyenségében, a korrespondáló dallamvezetésben.

A zenei hasonlóságnak egy teljesen más szintjét ragadhatjuk meg azonban, ha a processzionále verzióját a horvát pálos tonárius-példányhoz mérjük: meglepő módon gyakorlatilag azonos tonárius-verziót találunk a két kötetben, egyező dallamokkal és dallamsorrendekkel.⁵² Nyilvánvaló tehát, mert az analógiák is ezt mutatták: a vizsgált processzionále tonáriusa a horvát Crikvenica antifonáléjának variánsához áll közel, sőt, néhány hangnyi eltérést leszámítva a horvátországi kötet gyakorlatilag ugyanazt a példányt közli.

Bár innen főként a teóriák ingoványos terepére léphetünk csak tovább, néhány tény segíti a továbbgondolkodást. Korábbi kutatásaink során ugyanis bebizonyosodott, hogy míg a crikvenicai énekgyűjteményben rögzített dallamok zenei nyelvezete – hasonlóképp a 18. századi retrospektív horvát pálos forrásokéhoz – erősen archaizáló, a középkori gregoriánhoz mélyebben nyúlik vissza: ezáltal egy periférikusabb, elzártabb, a régi hagyományokkal szorosabb kapcsolatot ápoló kolostori környezetre utal. Magyarországon a pálos zenei stílus fokozatos tridenti/humanista szellemű modernizálása tapasztalható a 17–18. században, összhangban a barokk kor egyházi intézményrendszerének teljes újjáépülésével és a pálos élet későbbi prosperálásával. A magyar és horvát pálos zenei stílus különbözősége ugyan főként a 18. századi forrásokban látványos, amikor a két provincia különállását hivatalosan deklarálták, s a dallamalakok tovább távolodhattak egymástól. Ugyanakkor ennek az távolodásnak, egyúttal egy „horvát zenei alternatíva” kialakulásának már a 17. században is határozott jelei mutatkoznak. Ha tehát elfogadjuk, hogy az újhelyi processzionále eredetileg horvát kolostori gyakorlatot közvetít, akkor a tonáriusok zenei analízise azt is alá tudja támasztani, amit a 17. századi crikvenicai forrás elemzésekor láttunk: nevezetesen, hogy a horvát dallamalakok a 17. század közepétől gyakorlatilag érintetlenek maradtak egészen a 18. század végéig, ahogy erre a számos későbbi horvát pálos forrás kínál bizonyítékot az egyszólamú zsolozsma- és miseéneklés különféle alkalmain. A 17–18. századi horvát pálos dallamha-

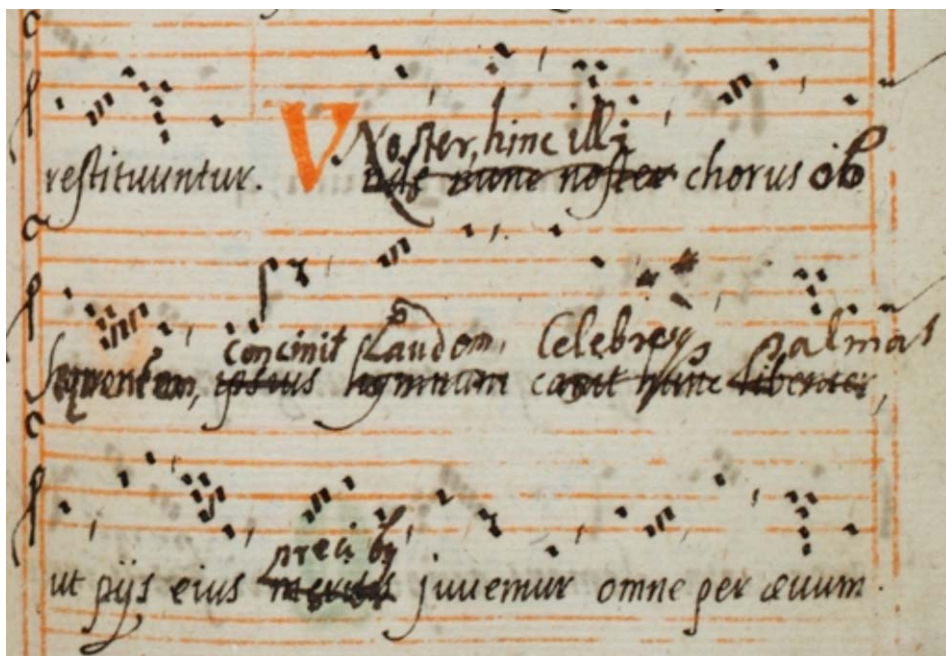
⁵² Az egész tonáriust alapul véve is csupán néhány hangnyi eltérés mutatható ki. Ezekből viszont néhány dialektuskérdést érintő, szignifikáns verzió: a 4. tónus mintadallamaiban és differenciáinál a crikvenicai tonárius diatón verziót közöl (csak *b* hangig emelkedik *c* helyett). Ennek földrajzi és kronológiai okai lehetnek (a forrást a pálos peremvidéken használták és mintegy 40 évvel későbbi, mint a processzionále).

gyomány, melynek kialakítása logikusan az új rendi konstitúció 1643-mas kiadásával hozható összefüggésbe, homogén zenei stílust képvisel, s ebbe a sorozatba az „újhelyi” processzionále is világosan beleilleszkedik.

A zenei analízis tehát önmagában is nyomós érveket hoz fel a forrás horvát kötődése mellett, de esetünkben ezt a fent ismertetett teljes szempontrendszer részeként teszi. A közelebbi provenienciát, így a lepoglavai eredetet a zenei analízis természetszerűleg nem képes meghatározni olyan egyértelműen, mint a körmeneti topológia feltárása.

Konklúzió

Az Oct. Lat. 794 jelzetű pálos rendi processzionále nem csak az újhelyi könyvtulajdont mutató széljegyzeteket őrzi, hanem néhány javítást is feltehetően ugyanettől a személytől (7. tábla). Mindez cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy a könyvet használatban tartották új rendeltetési helyén, következésképp a processzionále bizonyos értelemben mégiscsak „újhelyi”. Itt rögtön szemben találjuk magunkat a következő dilemmával. Ha egy pálos liturgikus könyvet bármilyen pálos közösségben fel lehetett használni a szertartások során, sőt, a könyvek intézményen belül ilyen könnyen és gyakran cserélhettek gazdát, ha tehát a zenei tartalmat univerzál-

7. tábla

lisan pálosnak, egyúttal érvényes tridentinek tekintették maguk a pálos atyák is, mi értelme a lejegyzés eredeti helyszínét kutatni?

A kérdés valószínűleg nem ilyen egyszerű. Egyrészt a processziós anyag vizsgálata során speciálisabb helyzetbe kerül az ember, mintha antifonálét vagy graduálét lapozgatna, itt a könyvműfaj bizonyos részletei földrajzi szempontból is jelentőségesebbek lehetnek. Másrészt mintha a periférikusabb anyag lokálisan meghatározottabbnak tűnne, élénkebben formálna képet az adott közösségről, amely fontosnak tartotta speciális szertartásai révén saját önmeghatározását és megkülönböztetését a többiekétől. Kételemek nélkül állítható, hogy a processzionále leírója szándékosan és világosan jelzi a kötet horvát, azon belül lepoglavai eredetét. Ugyanakkor nem csak az egyértelmű körmeneti topográfia, az anyanyelvű passionále-kiegészítés nyújt útmutatást, hanem a részletek is, amelyek a finomabb analitikus eszközök révén ragadhatók meg: a kottairás, és a zenei stílus vizsgálata képes behatárolni az adott régió szintjét, szétválasztani a retrospektív horvát és a magyar provincia liturgikus gyakorlatát. A tridenti pálos liturgia tehát nem írható le egyszerűen azzal, hogy központilag szigorúan meghatározott és rögzített gyakorlat volt, a mindennapokban még ez a több oldalról szabályozott késői hagyomány is színesnek, elevennek, egyedinek mutatja magát.

A széljegyzetek is ezeket az összefüggéseket támasztják alá, ugyanis egy régiesebb horvát pálos praxis mellett egy progresszív magyarra hívják fel a figyelmet. A korrekciók a tridenti liturgia legnépszerűbb énekei között szereplő himnuszok szövegét javítják.⁵³ Nem történhetett másképp, mint úgy, hogy a magyar területen (esetünkben Újhelyen) modernizálásnak vetették alá az archaikus horvát alakot az új tridenti elvek alapján. Egyébként is valószínű, hogy a horvát forrásnak csak egyes részeit – például épp az aktualizált himnáriumot – használták fel később Magyarországon, hisz a horvát nyelvű passionálénak és a lepoglavai helyszínhez adaptált körmeneti énekeknek semmiképp nem lehetett helye az észak-magyar határvidéken.

A sokszempontú analízis, mint láttuk, nem csak a magyar gregoriánkutatás Oct. Lat. 794 jelzetű forrását értelmezte újra a 17. századi pálos hagyományon belül. További hozadéka, hogy felhívta a figyelmet a sajátos zárványként működő pálos közösség ellentmondásos liturgikus zenei szokásaira, a közösség liturgiájában tapasztalható viszonylagos egységre, egyúttal élénk kronológiai és földrajzi differenciáltságra. A pálos könyvkultúra középkor utáni felbecsülhetetlen értékű emlékeinek „felfedezése” a források újbóli kézbevétele, teljes körű vizsgálatát, és ha szükséges, átértékelését sürgeti –, az azóta összegyűlt tudásanyag birtokában és a korszerű módszerek, új technikai lehetőségek minél teljesebb kihasználásával.

⁵³ 8v *Vexilla regis prodeunt* (Dominica Passionis), 14v *Quodcumque in orbe* (Cathedra S. Petri), 17v (Petri et Pauli), 28 *Iste confessor Domini* (De Confessoribus), 29v *Jesu corona virginum* (De Sanctis Virginibus).

Függelék 1.

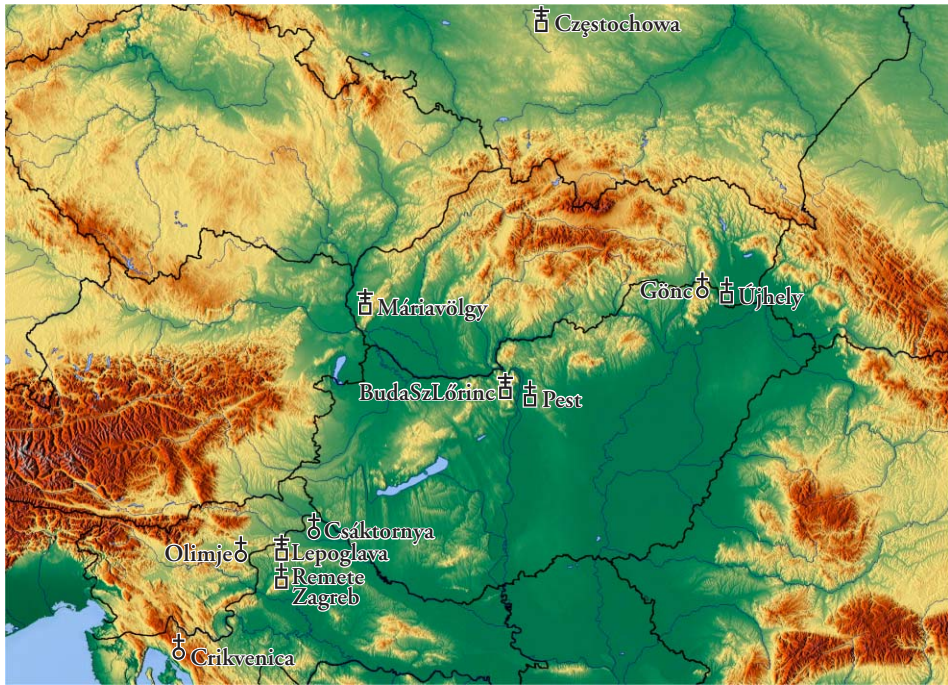
Az OSzK, Oct. Lat. 794 jelzetű processzionále tartalma:

- 1 Diebus Sabbati et Dominicis antiphonae per Annum
 1v Antiphonae ad Vesperas (Diebus Dominicis)
 2 Hymnarium (ad Vesperas per Annum, in Adventu Domini, in Nativitate Domini, in festo Sanctorum Innocentum, in Epiphania Domini, Diebus Sabbati per Annum, in Quadragesima, in Domenica Passionis, Sabbato in Albis, in Ascensione Domini, in Festo Pentecostes, Dominica Sanctis Trinitatis, in Cathedra Sancti Petri, in Conversione Sancti Pauli Apostoli, in Inventione Sancte Crucis, in Nativitate S. Johannis Baptistae, in Festo Ss. Apostolorum Petri et Pauli, in Festo S. Mariae Magdaleneae, in Festo S. Petri ad vincula, in Transfiguratione Domini, in Exaltatione S. Crucis, in Festo S. Michaelis Archangeli, in Festo Omnium Sanctorum, in Festivitatibus B. M. V., Commune Sanctorum, in Dedicatione Ecclesiae)
 32v Te Deum
 35 Benedicamus per Festa et Solemnitates
 37 Antiphonae: Regina caeli, Salve regina, Gaude Dei genitrix
 39 Modus intonandi psalmos et Magnificat
 44 Duplex tonorum compendium (Modus cantandi martyrologium)
 46 Tonus missae, Tonus epistolae, Tonus Evangelii, Credo, Praefatio, Pater noster et consecr., etc.)
 48v Capitulum in Vesp. et Completorio
 50 Ad Complet. antiphonae, responsorio, ad Nunc Dimittis ant.,
 51 In die Paschae et per octavam: Haec dies, in Festis S. Mariae Hymnus: Te lucis
 52v Responsorium ad Primam per Annum et tempore Paschae
 53v Processionale (in Purificatione B. M. V., in Dominica Palmarum, in Resurrectione Domini, in Rogationibus, in Festo Sancti Marci, in ascensione Domini, in Festo Corporis Christi)
 78 Ritus sepeliendi mortuorum
 82 Invintatorii
 86 Ad Asperionem Aquae Benedictae: Vidi aquam, Asperges
 87v In Rogationibus Quatuor Antiphonae
 89v Lamentatio Jeremiae
 105 FERIA Sexta in Parasceves. Impropr.: Popule meus, item Ecce lignum
 111 Passio Domini pro Dominica Palmarum
 136 Passio Domini pro FERIA Sexta Parasc.

Függelék 2.

Felhasznált pálos rendi forrásaink:

Újhelyi graduále	H-Bu A 115	<i>Graduale Romanum</i> , 1623 ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, A 115
Lepoglavai processzionále	HR-Zu R 3612	<i>Processionale ad usum Conventus Lepoglavensis</i> , 1753 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 3612
Lepoglavai antifonále	HR-Zu R 3004	Antiphonale, saec. 18 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 3004

Crikvenicai antifonále	HR-Zu R 3038	<i>Antiphonale Breviarii Romani</i> , 1688 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 3038
Pesti antifonále	HR-Zu A 125	<i>Graduale juxta Riturum Romanum (...juxta tonum Fratrum Eremitarum OSSP)</i> ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, A 125
Graduale (horv. pálos)	HR-Zu R 4175	<i>Cantuale</i> (Graduale) 1786 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R 4175
Csáktornyai vesperále	H-Bu A 116	<i>Antiphonale Vesperas /continens...</i> , 1769 ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, A 116
Olimjei antifonále	HR-Zu MR 178	Antiphonale, saec. 18 Metropolitanska knjižnica, Zagreb, MR 178
PAUL-8 antifonále	HR-Zu MR 8	Antiphonale, saec. 15–16 Metropolitanska knjižnica, Zagreb, MR 8
Częstochowai kantuále	Pl-CZ I-215	<i>Cantuale Paulinorum de Częstochowa</i> , saec. 16 Biblioteka Jasnogórska, I-215
Újhelyi kyriale	H-Bu A 127	<i>Compendium Sacrorum (...S. A. Ujhely)</i> , 1763 ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, A 127
Mária völgyi antifonále	H-Kf Ms. 630	<i>Antiphonale juxta Riturum S. Romanae Ecclesiae ad Normam Conventus Ord. S.P.P.E.</i> , 1753 Főszékesegyházi Könyvtár, Kalocsa, Ms. 630

GABRIELLA GILÁNYI

The Processional Oct. Lat. 794 of the Budapest
National Széchényi Library
A Re-identification

The Budapest National Széchényi Library keeps a Pauline manuscript compiled in 1644. Based on a possessor's entry at its very beginning the source Cod. Lat. 794 has so far been referred to in the literature as the *Pauline Processional of Újhely*, even though the content of it has never been thoroughly investigated. The original aim of this study was to fill this gap by performing a systematic analysis, carrying out a codicological, liturgical and musical survey and, finally, producing a full description and detailed evaluation of the manuscript. However, the many-sided analysis has eventually led to unexpected but really substantial findings, which make the earlier consensus about the provenance of the book strongly questionable. First of all, while the manuscript uses the typical Pauline notation, its style and *ductus* differ markedly from the notation of the 1623 gradual belonging definitely to the monastery of (Sátoralja)újhely. At the same time, a detailed analysis of the notation and the form of the individual neumes shows striking similarities between the processional and 17–18th-century manuscripts of the Croatian Pauline province. This observation coincides with other characteristics: the sequence and designation of the stations in the processional topography and the last unit of the book, which is a notated Passional in Croatian language. All this point not only toward Croatia, but more concretely, the contemporary centre of the Pauline province: Lepoglava as the possible provenance. Moreover, a comparative analysis of the melodies also support this hypothesis: at several points of the repertoire (antiphon *Vidi aquam*, *Te Deum*, antiphon *Regina coeli laetare*, the Toney) strong relationship can be observed between the *Processional of 'Újhely'* and other Croatian sources, which on the whole preserved a more archaic version of the Pauline repertory than the sources of the Hungarian Pauline province.